

Радуле КНЕЖЕВИЋ

ПОЛИТИЧКА КУЛТУРА СЛОБОДЕ

Прилог типологији политичке културе у Црној Гори

О КОНЦЕПТУ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ

За политичку културу се обично каже да њезина историја почиње када и изучавање политичкога живота, односно повијест политичке мисли, али да је као знанствена дисциплина млада, дијете друге половине 20. стољећа. Интелектуалну повијест и настанак концепта политичке културе изложио је Г. Алмонд.¹

Када кажемо да је ријеч о младој знанственој дисциплини онда мислимо на чињеницу да њезин академски живот почиње дјелом *очева оснивача* Алмонда и Вербе, *Цивилна култура* (1963.). Све расправе о политичкој култури почињу с том књигом како у смислу одређења: да је она „мрежа оријентација према политичком систему и њихов међусобни однос”, тако и у смислу њезина концепта и њезиних истраживачких циљева, као и њезине битне усмјерености на истраживање односа политичке културе и демократије, односно могућности конституирања и развоја стабилног демократског поретка.

Убрзо потом политичка култура је нашла своје мјесто у истраживањима и студију у Америци и Еуроци и диљем свијета. Прва катедра политичке културе на простору бивше Југославије отворена је на ФДВ-у у Љубљани 70-их година, чији је оснивач Стане Јужњич, готово истодобно када и београдски професор Милан Подунавца, објавио књигу о политичкој култури. Радови љубљанског антрополога Јужњича и београдског политолога Подунавца остали

¹ The Intellectual History of the Civic Culture, u: *The Civic Culture Revisited*, 1980; Преведено и објављено као додаток хрватском издању G. Almond, S. Verba, *Civilna kultura*, Zagreb, 2000.

су до данас једина систематска дјела писана на овим просторима о тој теми, и битно одредили приступе и истраживачке стратегије политичке културе. Ситуација је знатно боља с емпиријским истраживањима која је започео Павле Новосел с истраживањем политичке културе у Хрватској 1969. (гдје он примјењује Алмондову типологију и истражује њезине димензије у хрватском друштву). Та истраживања су на јужнословенским просторима касније наставили: Нико Тош, Јанез Коленц, Мирјана Васовић, Драган Пантић, Милан Матић, Иван Шибер, Владимир Вујчић итд., до недавнога социолошког истраживања политичке културе у Црној Гори Павла Јовановића и Милоша Марјановића, које се такођер методолошки темељи на Алмонду и Верби.

Политичка култура у Црној Гори, са својим токовима и традицијом, није до сада била предмет систематских теоријских истраживања. Међутим, у многим областима знанственог, културног и умјетничког стваралаштва (напосе у филозофији, историји, праву, социологији, антропологији, књижевности и књижевној критици, етнологији, филологији итд.) постоји низ студија појединих феномена, а и обиље релевантних увида или грађе који могу помоћи у долажењу до увида у политичку меморију, политичке обрасце и политичку свијест.

У издавачкој продукцији у Црној Гори, посебно у великом културном пројекту ЦИД-а, изашло је у посљедњих десетак година за политичку културу и теорију неколико десетака темељних и важних књига. Од рецентних дјела објављених на другим језицима треба поменути књигу Зденка Златара, истраживача славенске повијести и културе, *Njegos's Montenegro (Његошева Црна Гора)* (2005).

Међутим, за истраживање политичке културе у Црној Гори у методолошком и концептуалном смислу посебно значење има чињеница да се политичка култура у Црној Гори, као и у сусједним земљама, историјски обликовала и конституирала и на искуству литерарно-поетског тумачења стварности (знање – прича), а не само и/или првенствено ослоњем на знаност (знање – чињеница, знање – аргумент) и правну мисао (држава). Ријеч је о потреби да се умјесто „чисте политичке културе” размотри и аргументација о преплитању политичке културе и других облика културе. Ипак, при томе ваља уважити чињеницу да је умјетничко или књижевно разумијевање стварности заправо „особна идеја о стварности” (Б. Пекић).

Знана је констатација Д. Ј. Елкинса и Р. Е. Б. Симеона „да је политичка култура једна од најпопуларнијих и најзаводљивијих дисциплина истраживања, али истодобно и најконтроверзнији и најнејаснији концепт у сувременој политичкој теорији”.

Примат политичко-културног приступа над институционалним и/или интересно-рационалним приступом политици, бранили су и заступали многи, данас већ класични, представници ове оријентације у политичкој теорији: G. Almond, S. Verba, L. Pye, R. Dahl, D. Kavanagh, S. Huntington, R. Inglehart, K. Deutsch, S. Welch, K. Rohe, R. Tucker итд. Унутар увиђања поља политике разлике су веома велике. Као што је познато, G. Patrick наводи тридесетак концепата политичке културе и при томе их сврстава у четири групе: 1) „објективне” (које најбоље репрезентира Easton), 2) „субјективне или психолошке” (Алмонд и Верба), 3) „хеуристичке” (Pye) и 4) „обухватне” (Tucker).

Отуда је писац утјецајне књиге о концепту политичке културе, S. Welch, формулирао и другу познату хипотезу да стање дисциплине која се зове политичка култура јест стање каоса. Међутим, њезина присутност и популарност у политичкој јавности постала је ствар „културне моде”.

Нема сумње да политичка култура припада средишњим појмовима у суременој политичкој теорији. То произлази из значења политичке културе у политичком животу и политичким порецима. Јер, политичка је култура оно лежиште које даје живот и снагу политичким установама и политичким принципима (Подунавац). Она је оно поље у коме су укрштају и добивају своје значење сложене интеракције приватног и јавног, партикуларног и универзалног, слободе и правде, демократије и мира, идентитета итд. Политичка култура припада оном корпусу појмова у којима се укрштају и хармонизирају утјецаји различитих дискурзивних стратегија (либерализам, комунитаризам, републиканизам итд.) и различитих традицијских поља у суременој политичкој теорији (политичка филозофија, политичка социологија, политичка антропологија, итд.). То се очитује и код Раџлса, у спису *Политички либерализам*, гдје се политичка култура појављује као важна саставница трагања за политичким идеалом добро уређенога друштва.

Политичка се култура пита за оно што претходи политици, из чега она произлази, мада њезину појавност одређује актуалност. Допирање до тих димензија политике и политичког живота које су

одређене историјом политичких идеја и теорија, правном и политичком конституцијом и концептом слободе човјека, јест битно поље политичке културе. Она, дакле, захваћа дубље основе ставова, вриједности, у вези с политиком (Pye). Унутар тих категорија налази се поље политичке културе и осмоза које га конституирају. Питајући се за политичку културу ми се, дакле, питамо за смислену цјелину политичкога и политике, односно политичкога живота и наглашавамо значење рефлексивног појма политичке културе (Rohe).

Тај концепт политичке културе баштини и Tucker-ову идеју обухватности, а то значи и Геертзову интерпретативну теорију културе с једне, и Vovell-ову историју менталитета, с друге стране, и близак је интерпретативној теорији политичке културе у рјешавању кључног питања, тј. односа политичке културе и политичке структуре кроз обухватни опис и саморазумијевање судионика, као и Њелцховом становишту о границама компаративног објашњења, јер свако теоретизирање има, како то каже Tucker, компаративне импликације, али баштини и Almond-ову и Dahl-ову вриједносну отвореност концепта према вриједностима политичке слободе и демократије. Својим увидима у дубље и трајније слојеве меморије и спознаје, политичка се култура одваја од „свакидашњице” идеологије, а за теорију идентитета она је контекст и/или оквир.

Политичка је култура настала као критичка знаност, и у односу на историјску стварност и у односу на своју предисторију. Што се историјске стварности тиче, довољно је рећи да она настаје послије Другог свјетског рата као саставни дио питања: што је тај рат био и какав је свијет послије њега те каква је човјекова будућност? А што се тиче предисторије, треба рећи да има аутора који у теорији народнога карактера, националног духа итд. виде претечу политичке културе. Чини се да политичка култура и по методологији и по циљу настаје насупрот концепту националног карактера, националног духа одбацујући тај флуидни, нејасни и у историји често злоупотребљавани концепт. Бављење националним карактером довели су у питање Алекс Инкелес и Даниел Левинсон, одмах послије Другог свјетског рата.²

² О димензијама савремене злоупотребе концепта националног карактера на јужнословенским просторима, види: Д. Кецмановић (2005).

ОСНОВЕ ТИПОЛОГИЈЕ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ

Опћа обиљежја и тенденције у политичким културама прегнантно се изражавају у њиховим типологијама. Истраживање и типологија политичких култура откривају битне тенденције и расцјепе у културним основама политичких процеса (од сфере вриједности и вриједносних оријентација преко комплекса митско-поетског мишљења до образаца политичког дјеловања и политичког дискурса) унутар одређене заједнице које омогућавају да се сагледају процеси дугог трајања и односи у њој. Свака политичка култура има, аналитички гледано, своју базу – политичку културу друштва; своју надградњу-политичку културу дискурса; и своје средње разине – политичка начела. Ријеч је о најдубљим слојевима, установљеним навикама и представама које чине претежно нерелевантни дио стварности, на једној страни, о „слоју” рефлексивног политичког мишљења, на другој, те о посредујућим начелима у политици гдје се укрштају традиција и модернитет итд., на трећој страни. Једном ријечју, типови политичке културе јесу конструкти за откривање и препознавање самосвијести појединаца и група.

Полазишта за типологију могу бити различита. Нпр., Almond-Verbina типологија која полази од улоге коју појединац има у политици упућује на три типа политичке културе: парохизални, поданички и партиципативни.

D. Elazar користи вриједносно-идеолошки критериј за разраду своје типологије: традиционална, модерна, моралистичка политичка култура итд.

A. Wildavsky сматра да се могу извести четири типа политичке културе који одговарају на темељна питања политичког живота, а то су: индивидуализам, егалитаризам, хијерархија и фатализам итд.

Критериј политичке слободе као основа типологије показује се напосе продуктивним, јер се у том концепту питамо за улогу појединца, за стратегије и циљеве политичкога дјеловања, за политичке односе и институције, за односе моћи и вриједности, будући су то питања која одређују разумијевање политичке слободе. Ако слиједећи приступ и извођење G. G. Brenkert у књизи *Political Freedom (Политичка слобода)* (1991) и типове политичке слободе: конзервативна, либерална, радикална, узмемо као темељ

типологизације долазимо до конзервативног, либералног, радикалног итд. типа политичке културе.

Јасно је да ни једна типологија не обухваћа све димензије политичке културе, као и то да у свакој политичкој култури постоји заправо више култура: елитна и масовна; група; класа; етничких цјелина итд.

И, посебице, хисторијским или неким другим слиједом поредани типови политичке културе појављују се, наравно, и касније и/или другдје, са мањом или већом присутношћу. Другим ријечима, све су политичке културе „мијешане политичке културе”, а типологија помаже да се уоче склопови и доминантне оријентације. Ти типови и/или аспекти политичке културе се прожимају и у политичком животу чине цјелину, а истраживачи их издвајају у циљу потпуније теоријске рефлексije.

Политичка култура³ као димензија поља политичке слободе настала је с модерном. Тај је обрат и растанак с античком традицијом прегнантно формулирао В. Constant. Античка је слобода судјеловање у државној власти, а модерна је слобода ослобођеност од државне власти. У модерном је добу слобода повезана с правима која омогућују утјецај и партиципацију. Са конституирањем економске слободе и политичке слободе као посебних сфера настаје и модерна политологија. Али, тада се утемељују и битне димензије модерне: економска, политичка, филозофска итд.

И мада је за Спинозу само Бог слободан а човјек не, те је слобода спозната и потврђена нужност, он је сматрао да је циљ државе слобода мисли и говора, тј. политичка слобода. Та употреба појма политичке слободе бит ће касније код Leibniza саставни дио разликовања „негативне” и „позитивне слободе”. Rousseau нас је научио да се човјек одричући се своје слободе одриче сваког својства човјека. И даље, да одузети слободу својој вољи значи одузети моралност и својим дјелима (А. Renaut).

³ Појам *политичка култура* први је употребио њемачки просвјетитељски филозоф J. G. Herder у касном 18 . стољећу. У спису *Конституционална демократија* (1937.) С. Friedrich користи тај појам у трагању за одговором на питање: који су чиниоци допринијели ширењу видика политичког конституционализма у земљама у којима се говори енглеским језиком. Како наводи S. White, тај је појам користио Лењин а нешто касније и Брежњев итд.

У другој половини 20. стољећа оживљена је и актуализирана Leibnizova подјела на негативну и позитивну слободу и у списима И. Берлина развијена утјецајна теорија „слободе од” и „слободе за”. Перцепција тих разликовања на јужнословенским просторима започела је са разликовањем „унутрашње” и „вањске” слободе.

Либерална политичка слобода и на њој заснована либерална политичка култура темељи се на концепту слободе као дјеловању појединаца без вањских ограничења и присиле од стране других. Слобода је темељна категорија либерализма, и она је појмљена као право. Ради се, наиме, о негативном концепту слободе („слобода од”) и позитивном концепту слободе („слободе за”). При томе Brenkert напомиње да је „слобода без ограничења мит, јер ако је слобода одсутност ограничења, тада ни људски живот није слободан, јер се живи унутар разних ограничења”.

Конзервативна политичка слобода произлази из конзервативног поимања друштва и историје. Темељна вриједност конзервативизма јест поредак. Поредак се одржава традицијом, навикама и покоравањем. За конзервативце је слобода увијек удружена са редом и поретком. (С. Равлић) О слободи се може дознати само из обичаја и традиција одређенога друштва а не из неких универзалних и апстрактних начела. Слобода се овдје разумије као дужност и практични ангажман у друштву.

Појам радикалне слободе и из ње изведене политичке културе Brenkert везује за традицију марксизма. Марксисте слободу виде као ослобађање од капитализма, приватног власништва итд. Радикална слобода није слобода избора него одређења које слободу тражи с ону страну политичкога, економскога, поретка и идеолошки конструира нови поредак, његове институције итд. Управо зато све запреке таквом одређењу треба укинути, а то се може учинити само револуцијом.

G. G. Brenkert залаже се за један нови концепт политичке слободе и одређује га као право на примјену самоодређења, а ради се заправо о осувремењеном либералном концепту слободе. При томе он разликује неколико видова самоодређења: субјективно самоодређење; неограничено самоодређење; рационално самоодређење и реалистичко самоодређење, а политичка слобода није за њега једноставно недостатак ограничења (негативна слобода) или једноставно посједовање моћи и способности, већ је она ефективна спо-

собност примјене властитога права на самоодређење у повезаности с другима.

Тај приступ узимамо за типологију политичке културе у Црној Гори. При томе полазимо од двије премисе: прво, од антике, преко Спинозе и Канта до Arendtice, слобода је темељна категорија политике. (N. Tenzer) Друго, у црногорској политичкој повијести и социјалном мишљењу слобода се надаје као средишња категорија кроз коју се прелама постојање и бит црногорске политичке и моралне идеје. При томе треба имати у виду да појам слободе, овако проматран, није дан него задан, он је, дакле, хисторијски одређен и конструирани. То конституирање слободе исказује не само њезине хисторијске облике већ и обрасце политичке културе.

Како у анализи захваћамо и раздобље прије настанка нововјековне црногорске државе, то се сусрећемо и с типом слободе који је карактеристичан за раздобље прије модерне, тј. прије настанка модерног појма политичке слободе. Тај модел слободе могли бисмо овом приликом назвати романтичном слободом, а њезину политичку културу романтичном политичком културом.

То изискује кратку напомену. Мисао слободе први пут је синнула у Грчкој. Стари Грци су слободу схваћали као политичко право грађана да одлучују о јавним пословима. Придјев слободан у грчком је старији од именице слобода. Слободан је онај мушкарац који дјелује у свом *полису* и битно се разликује од метека, робова и варвара, неслободних људи. Други назив за слободног човјека је *екон*, полази од разликовања слободе и ропства и обиљежава личну слободу којом се исказује херојска моћ појединца да добровољно, без личног хира пркоси судбини јер судбину свога *полиса* сматра сопственом и себе залаже за заједницу.

Одсјај те идеје слободе и њезине врлине на разини идеја и мотива имамо у разумијевању слободе као слободног човјека у предмодерној политичкој култури у Црној Гори. Ријеч је индивидуалној слободи без конституиране политичке заједнице.

Тиме смо дошли до четири типа политичке културе која ћемо покушати, ослонцем на теоријске увиде, повијесни развој, књижевну традицију, дјела сувременика, у неким темељним обрисима показати. То су: романтична, конзервативна, радикална, и либерална политичка култура, која укључује Brenkertov постмодерни тип.

То да се либерална политичка култура и модерна идеја грађанства у битним димензијама појављују тек крајем двадесетого стољећа,

велика је и одлучујућа карактеристика политичке културе у Црној Гори.

ТИПОВИ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

1. Романтична политичка култура

У истраживању старе традиције политичке културе у Црној Гори могу се прочитати три носиве и специфичне идеје. Ријеч је, прво, о идеји државе и идеји државне слободе и њезина очитовања као увјета политичког живота и људске егзистенције. Та идеја и борба за њезино очување – ратничка и дипломатска – јест црта политичке и културне традиције Црне Горе. Друга је идеја, речена ријечима Иве Андрића, да се Црна Гора налази на оном мјесту гдје се „сударају стихије двију цивилизација”, двију свјетова, Истока и Запада итд. Та стихија чини ово подручје турским што спречава стабилност државне организације, чинећи од Црне Горе „двоструку провинцију”, како то из анализе дугих процеса менталитета показује Д. Вукчевић. Треће, и не на задњем мјесту, идеја културе, писане ријечи, види се као конститутивни елемент заједнице. У тој традицији налази се и Црнојевића штампарија, и *Октоих* итд., не само као једна од најзначајнијих књига у црногорској повијести већ и као начело да је људски живот, живот једне заједнице и ствар духа.

За разумијевање главних традицијских поља политичке културе у Црној Гори посебно се чини важним артикулација односа друштва и државе која се надаје као методичка основа и централно поље политике. Истраживачи показују три типа тога односа: модел сепарације цивилног друштва и државе: парадигма Њемачка; модел паралелизма цивилног друштва и државе: парадигма Енглеска; модел органског јединства друштва и државе: парадигма Русија, гдје припада и Црна Гора.

У средишту политичког идеала органске заједнице, што је исходиште за анализу овога типа политичке културе, како то показује М. Подунавац, јест саморазумљива претпоставка о конструкцијском идеалу који подједнако покрива и друштво и државу. Заједница која никад није само политичко уједињење, уједињује се моралним нитима вјере, земље и обичаја. Земља је та која ратницима и сељацима чини незамјењиву основу идентитета унутар једне хармоничне и праведне заједнице и даје један особит унутрашњи

оријентир (Толстој). Политички идеал органске заједнице, дакле, поништава Дантеов принцип „диархије” и идеју о два поретка. Политика је у органској заједници схваћена фантазматски; понекад је тешко раздвојити логику политичког мишљења и логику фантазма (нпр. у миту о Русији и Црној Гори, Р. Кордић), мада је још у Његошево вријеме на Цетињу, како то пише М. Ђилас, разборити Стеван Перков превео ту тада готово непознату ријеч на схватљив, свој језик, мазалица.

Слика ове политичке културе употпуњује се мјестом слободе у њој. Индивидуална слобода изражава се у идеји слободе индивидуе у свом социјалном окружењу, која је свој господар и најбољи тумач својих интереса. Колективна слобода у заједници која је по својој природи самодоволна, јест „спољна слобода” или, како то каже Његош: било како да се уреди унутрашњи живот, он је надмоћан добрима других заједница. Рађана и стварана у вријеме ускраћеног права на историју, ова је слобода и сама порицање историје. Прожета је ванвременским појмом јединства и правде у име чега анатемизира оно „друго” или „туђинско” (Р. Константиновић).

Дијелимо мишљење оних истраживача који сматрају да са Петром Петровићем Његошем завршава предмодерни културни и/или национални образац и започиње модерна (М. Ломпар) и процес утемељења модерне црногорске државе и друштва, а тиме и модерних политичко-културних образаца. Уједињењем племена у државну заједницу и поетским и интелектуалним уобличавањем, формулирањем самог црногорства (Ђилас), у којој средишње мјесто има његова темељна категорија слобода (Радоњић), Његош је засновао и особити политички образац.

Прво, то је вријеме када се појављује проблем политичког и државног као опћег. У борби с племенским које је до тада било опће, појављује се држава која је не само збор тих парцијалних опћости, већ и конституенс политичке заједнице као државе. При томе се не може рећи да је Његош презао од опресије да тај поредак успостави и да није имао становиште да је Црна Гора поредак слободе и то, како је то он знао рећи, „највеће слободе”, али и да су кључеви те „слободе у његовим рукама”.

Друго, Његош утемељује онај правац који ће Црну Гору водити ка правним, законским, судским и политичким основама живота. С њиме завршава дуго раздобље у којему „горе не трпе регуле” и отуда ће Р. Константиновић с правом рећи да је Његош и „усамљеност

(свијет) и племе” и да он представља пријеломну точку којом Црна Гора крочи у модерни концепт власти, државе и политичке културе.

Треће, Његош – чији живот и дјело Исидора Секулић види, не без разлога, као „сукоб и борбу између слободе и среће” – својим дјелом и дјеловањем заснива једну филозофију, етику и политику, коју данас можемо назвати и „политичком културом чојства”, чије ће конституирање завршити, али и њезин крај, и својим јавним дјеловањем и политичком судбином, означити Марко Миљанов.

Како то показује С. Томовић, „идеја чојства није морална свијест човјека као генеричког бића него специфична друштвена категорија, терминолошки и садржајно везана за одређени простор и одређену људску скупину. Развијајући идеју чојства појединац жртвује своје егзистенцијалне интересе у циљу кохезије народног организма.” „Што је човјек а треба бити човјек” ваља разумјети, показује Томовић, као исказ за социјалну моралност гдје је сила стављена у службу права а никако обрнуто. Ту се морални ток живота претвара у непрекидни ланац жртвовања моћи ради угледа. Тиме се показује она црта која говори о тензији човјека да акт живљења поистовјети с актом моралног опредјељења. Стога је чојство синоним врлине цјеловитог етичког добра, дакле етичка константа. Јунаштво, пак, је промјењива вриједност. Ријеч је о томе да је и јунаштво врлина ако је у функцији врлине и ако се тиме штите интерес слободних и угрожених. Исто тако, јунаштво не мора бити врлина у случају да не служи сврси етичког добра (С. Томовић).

Црногорац је израстао на традицији једне романтичне и анархичне племенске слободе коју је он схватио често као апсолутну и на томе је саздана његова политичка култура. И док се античка и републиканска слобода заснивала на законима, Црногорци су се управљали према обичајима. Пут до грађанина, односно до држављанина, био је веома дуг. Након периода у коме племена фактички представљају једини облик организације живота, јавиће се потреба за изградњом облика државне власти у различитим њезиним видовима. Дуго су Црногорски збор и Цетињска митрополија осигуравали да идеја црногорске државности траје. Бити припадник Збора, који је имао традицијско упориште и легитимитет да расправља питања која се тичу цјелине Црне Горе, значило је припадати Црној Гори, јер Збор је имао и елементе скупштине итд. (Андријашевић, Растодер). Али, то није основа за закључак да се период од 1497. до 1851, поготову онај до 1687, како упозорава И. Руварац (1897), ту-

мачи као „теократско-републикански” тип владавине (А. Александров), а црногорски племеници и/или главари разумију као „грађанивitezови” итд.⁴

Племе је оно битно што одређује димензије живота у Црној Гори. При томе га треба стриктно разликовати од различитих типова задруга код јужних Славена, као и водити рачуна о томе да је организација друштвеног живота у Црној Гори са племенима била различита од оне у приморју. Племе у црногорској политичкој повијести има своју имовинску, моралну и друштвену димензију. Право у Црној Гори у предуставном периоду било је обичајно. *Имовински законик* В. Богишића признаје, штити и забрањује располагање племенским власништвом без племенског збора. Као моралног колектива, функција је племена да осигура очување племенске традиције, поноса и достојанства. Стога племе тражи и подржава племеника а не грађанина. Отуда је племе, као морални и друштвени колективитет, запрека развоју политичкога живота; њему је ближи племеник него истомишљеник.

Црна Гора је дуго била збор племена и братственика. Племенски је живот изграђивао племенскога човјека. Али, црногорска нововјековна држава није настала споразумом племена или „удруживањем племена” (С. Вукосављевић), већ је настала из борбе тих племена за слободу као историјска и национална нужност. Отуда је и настало црногорство као национална и државна идеја. Иако врло снажна и веома борбена, племенска идеја није могла потис-

⁴ Прве писане захтјеве и назоре „о унутрашњој слободи и поретку” Црногорци су записали у познатој петицији кнезу Долгорукову, изасланику царице Катарине, који је био дошао да организира Црногорце и поведе их у рат с Турцима. Ту се јасно види схваћање Црногораца о својим традиционалним слободама и својим правима. Ријеч је о сљедећим увјетима за које Црногорци мисле да требају бити поштивани:

1. Да се Црногорцима остави њихова слобода коју они уживају од пропасти царства српског, па до данас.
2. Да се не принуђавају никаквом раду па макар он био и државни.
3. Да се по њиховим становима никакви војници не намештају.
4. Да се не лишавају оружја, не бију и не вешају!
5. Ако буду пресељени у друго мјесто, да уживају све досадашње слободе.
6. Да се по нахијама не постављају никакви судови, но да се изаберу неколико чланова и остану на Цетињу ради савјетовања и управљања пословима. (29. 08. 1769.)

Након што је добио ову „листину црногорских слобода” Долгоруков је напустио Црну Гору.

нути димензије опћенационалне свијести и државне и националне идеје у Црној Гори. Црногорска историја показује да се национална слобода и самосталност граде једино властитом снагом и вољом (В. Милатовић).

2. Конзервативна политичка култура

Конзервативну политичку културу обиљежава нагласак на конкретним правима и повластицама појединаца, али и одговорностима и дужностима које су историјски одређене и конкретно структуриране. Зато појединац мора имати одређене одговорности или дужности које служе опћем интересу. У тој култури човјек има обавезе, док у либерално-демократској има права. Дакле, обавезе (одговорности, дужности) историјски су и друштвено детерминисане и структуриране и произлазе из постојећих традиција, статуса и обичаја. У том оквиру проматрана политичка култура у Црној Гори, која се наставља на ону из романтичног периода, има неколико битних обиљежја. Теоријски оквир за анализу овога типа политичке културе јест концепт националне државе. Стварање нововјевковне црногорске државе утемељено је у национално ослободилачкој борби. Тај ослободилачки тип политичке културе створио је карактеристичан однос народа и владара. Ратоборна ослободилачка политичка култура која је настала, пред господаром се „повијала”, како то неки савременици примјећују, до понизности. Узроци томе су двојаки. С једне стране, у владалачком култу развијеном још од раније, а с друге стране, у свјесном самозадовољавању због посједовања „властите” а не туђинске државне власти. Тада рођена, а касније државно његована, идеја која ће духовно прожимати историјску националну свијест, јест идеја слободe по којој је слобода од туђинске власти највиша вриједност којој се егзалтирано жртвује слободe појединца под националним владаром, претпостављајући националну слободу и ништећи слободу појединца. То је било плодно тло ауторитарности и ауторитарним властодржачким облицима до данас. Отуда слиједи одбацивање захтјева за слободу појединца у име националне слободe.

У земљи у којој је идеал слободe увијек био везан уз право и правду, а право је било обичајно, питање законског регулирања социјалног и политичког живота било је прворазредно питање њезина развоја и модернизације и промјене типа политичке културе.

У свему томе у Црној Гори и њезиној традицији у средишту стоји једна велика књига: *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору* Валтазара Богишића (проглашен 25. марта 1888). Проглашавајући Законик књаз Никола је овако формулирао цредо црногорског друштва и државе: „Црна Гора више није војнички табор него држава. Црногорац није само војник него и грађанин.” Оцјењујући да се Црна Гора налази на почетку грађанског уређења стари је монарх указао на потребу да „пред овим законом умукне свачија воља и да се чује само воља закона”.

Полазећи од тога да се у законодавном послу треба уважити увиде знаности, законодавне обрасце других народа, те да се главна пажња обраћа на народне појмове о правди и правници, на обичаје, предања и на живе потребе црногорског народа, Богишић је саздао оригиналну и велебну систематизацију обичајног права и живота Црногораца, што је један од међаша у правној и политичкој култури у Црној Гори.

Неки ће критички рећи, као М. Костренчић, да је Богишић озаконио патријархалне уредбе по којима су Црногорци живјели у племенском уређењу, под видом напредних и народу прилагођених уредаба. То произлази отуда што је Богишић баштинио једно схваћање права и његове функције која га је, сматра М. Костренчић, завела на пут да је он црногорско друштво и државу везао уз преживјеле форме друштвеног живота и на тај начин кочио развој; умјесто да је законима помогао да се он убрза, водио је ретрадиционализацији црногорског друштва и његових политичко-правних образаца (Костренчић).

То питање за сваког истраживача јест мотив за дискусију. Додајмо томе и ово. У једном писму Д. Николајевичу Стремоухову (1873) Богишић, док ради на *Законику*, пита за мишљење о томе да ли да се израда *Законика* усмјери томе да Црногорци умјесто очувања своје јуначке традиције постану као и други народи, земљорадници, трговци итд. Ту Богишић додаје да је о томе разговарао с господаром и да су се сложили, али не каже о чему, односно о којем од ова два становишта. Сувремено читање *Законика* чини оправданим подсјећање на критику М. Костренчића, с обзиром на значај којег је *Законик* имао за модерну политичку повијест и културу у Црној Гори.

Дуго задржавање права прече куповине у Црној Гори посебна је тема истраживања и она отвара проблем сличан оном везаном уз *Законик*.

У повијести политичких и правних теорија и идеја тешко је наћи боље одређење режима књаза Николе у доуставном и послијеуставном раздобљу његове владавине од његових ријечи. Доуставни период књаз Никола је назвао једноставно – патријархална монархија. Одговарајући својим критичарима он у *Гласу Црногорца* пише овако: „Нема у нас устава нити га бар за сада треба. Шта је устав – често пута може бити само парче хартије... Најбољи је устав правда и разум. У нашој патријархалној монархији ми се осећамо мирни и сретни.”

Након доношења Устава за Црну Гору (1905) он ће велику мијену, не без жала, изразити ријечима: „Сад ми је јасно да ја више нијесам господар Црне Горе”. Ријеч је о нестанку власти патријархалног господара чије је било да влада, а на народу је било да га слуша или да му се жали. Тиме завршава раздобље патријархалне монархије и романтичне политичке културе и почиње ново које ће Црну Гору, и поред свих апорија и понора, водити ка обзорима плуралистичке демократије.

Устав који је књаз Никола „даровао” Црној Гори 1905. године пријеломни је датум у цјелокупној политичкој повијести и култури Црне Горе. То је тренутак када не само почиње писана уставност Црне Горе, већ и датум који отвара дуги процес настајања грађанског друштва и политичке државе у Црној Гори. Он је отворио процес уласка људи у политички живот, напосе сељака који је до тада живио са „пушком” и „обравницом” по страни политичкога живота и односа; најавио процес политичке и социјалне модернизације; омогућио оснивање политичких странака, процес парламентарне демократије и донио и осигурао уставне и законодавне оквире који су понекад и надилазили вријеме (нпр. Закон о штампи итд.).

У политичкој култури Црногораца књаз Никола Петровић био је каризматичан владар. Красио га је и одавао особит политички стил, а стил је битни дио политичке културе. Уосталом, давно је записано да су за политичку културу одговорни владајући, а не подвлаштени. Књаз Никола је, како је то препоручивао отац модерне политологије N. Machiavelli, као владар био „истодобно и лав и лисица”, то јест користио је и снагу и лукавство као методе владања. Пјесничка страна његова опуса оцртава јасно његов политички стил

и његово политичко умијеће. Стога је његов литерарни опус ништа друго до исказ његових политичких идеја, идеологија и митологија на једној, али и образаца владања на другој страни.⁵

3. Радикална политичка култура

У роману *Свадба* Михаило Лалић је овако исказао бит револуције: „...пошли људи у борбу да освоје и привјенчају народу најљепшу љепотицу на земљи, правду и слободу заједно, срећу једном ријечју” (Лалић, 2004). Знамо да раздобља људске среће јесу, у основи, празне странице људске хисторије, али овај тип политичке културе обиљежава важно и велико раздобље Црне Горе.

Радикална политичка култура има три далекосежне значајке: прво, била је то револуционарна или радикална промјена; друго, државе настале на тој идеји биле су позорнице покушаја политичких власти да изравно промијене политичку културу; и треће, расап комунизма у Еуропи био је тест политичко-културног објашњења изненадне политичке промјене, односно немогућности брзе промјене обрасца политичке културе (Tucker).

У теорији склада/несклада структуре и културе истраживана је промјена; у теорији културних промјена сагледавана је самостална улога културе; R. Tucker је развио теорију о двије политичке културе: официјелној и доминантној итд. М. Ђилас је, истодобно када и Х. Арендт, указао не само на поријекло тоталитаризма, већ и на разумијевање, природу и границе реалсоцијализма. Његов је опус за разумијевање радикалне политичке културе, не само у Црној Гори, незаобилазан.⁶

⁵ Како је књаз Никола волио своје политичке обрасце исказати стиховима, ево како је „опјевао” начело свога владања Црногорцима:

” У запт држи Црногорце,
ема благо, ема вјешто,
и покарај и помилуј,
па ћеш с њима моћи свашта.”

⁶ Ђиласова *Нова класа*, 1957 (1990), није данас само већ класично дјело повијести политичке мисли, већ, како је то исказано, та се књига налази на попису најчувенијих, најутјецајнијих и највише штампаних књига 20. стољећа (В. Калезић, 2003). М. Ђилас је, нема сумње, претеча покрета за демократију у источној Еуропи и својеврсни путоказ за слободно и цивилизирано друштво. Он још 1955. пише: „Овој земљи било је доста револуције и насиља. Овој земљи једино треба више слободе”. Наглашавање слободе као начела и битне

Уз то долази још једна важна особеност: трансформација различитих типова премодерних аутономија (племенски зборови, Црногорски збор, саборовање итд.) у модерне типове цивилно-друштвених аутономија обављена је на један ограничен и парцијалан начин, што је увијек стварало потку за обнову различитих типова ауторитарности и конзервативизма. White и Tucker ће наглашавати континуитет политичке културе Русије и СССР-а итд.; Р. Кордић је показао непревадане наслаге и обрасце патријархалне културе у Црној Гори (види, *Насиље свакодневице*).

Како говоримо о политичкој култури, онда се чини умјесном и једна напомена опћег карактера. Све до недавно даван је погрешан смисао свједочанствима Прокопија, његовим ријечима, да „Славенима и Антима не управља један човјек, али да од давнина живе у демократији”. На једнозначним и буквалним интерпретацијама с античким (грчким) одредницама категорије демократије, у хисториографији и др., у славенском свијету, посебно у раздобљу романтизма и формирању националних заједница, продуциран је мит о славенској демократији, о славенском друштвеном бићу као демократски усмјереном, мит о мирољубивости итд. Тај је мит имао своје особито значење и у аргументацији идеје самоуправљања. Али, за разбијање и демистификацију тога мита о демократији као урођеном својству и неотуђивој вриједности културнога и националног идентитета, довољно је било утврдити да се у текстовима Прокопија и његових савременика, категорија демократије не употребљава у античком значењу владавине народа, као модела политичке организације конкретног друштва, већ у бизантинском значењу „анархија”, „одсуство законитог поретка” и „својевоље невелике групе људи” (В. Илић).

Поред тих опћих одредница радикалне политичке културе, ваља истаћи три битне димензије које је то вријеме и прилике оставило у црногорском битисању.

Прво, нема сумње да је то вријеме распада племенског живота и патријархалне културе у Црној Гори. Р. Кордић то датира са 1946, али се чини да је процес трајао дуже и захватио и раздобље модернизације.

Ријеч је о концепту ауторитарне модернизације. Том парадоксалном теоријском категоријом може се одредити социјални поредак у

димензије политичке културе смјера и томе да покаже да је „комунизам деградирао појединца, учинио га зависним од државе/партије, укинуо могућност алтернативе, уништио друштво” (Л. Перовић).

социјалистичкој Југославији. Ријеч је о томе да то није био обични ауторитарни или тоталитарни патернализам оптерећен наслеђем балканске ослободилачке политичке културе, већ дубоко сложенији режим са радикалним, али и конзервативним, демократским и ауторитарним, централистичким и самоуправним елементима. И учинци, односно тековине тога режима су протурјечне. Ту су висока вертикална и хоризонтална покретљивост, индустријализација, козмополитизација, секуларизација итд., али ту је и расап режима и државе, јер је његова интеграција и моћ била идеолошка, односно заснивала се на вишку идеологије као моћи чији је расап био и расап режима. Тај пројект модернизације ни на пољу економије, нити на пољу политике, као ни на плану свијести, није достигао обрису модерне: остао је половичан и протурјечан, што је и одредило његове историјске границе.

Зато је у деценијама које су стварале претпоставке за развој цивилног друштва и (политичке) државе у Црној Гори присутна једна прикривена патријархалност: потискивање ауторитета који више није толико у братству, племену и цркви колико у творници, школи и партији (држави). Тако се овај период показује као прелазни период између патријархалне заједнице и развоја модерног грађанског друштва и субјективитета појединца (Д. Вукчевић). Отуда је и политичка култура и поданичка и критичка, и парохизална и судјелујућа, и ауторитарна и ослобађајућа, ријечју и грађанска и патријархална итд.

Друго, у народноослободилачкој борби и револуцији, обнавља се у оквиру југославенске федерације црногорска државност. Процес државног уобличавања Црне Горе поклапа се с процесом њезине убрзане модернизације. Саставни дио тога процеса јест и културни аспект модернизације: оснивање Универзитета, ЦАНУ, Телевизије, дневних и тједних новина, развој образовања, културе и модерних медија као елемената изградње модерног идентитета и грађанске политичке културе у Црној Гори. Тај је процес повезан с политичким дјеловањем В. Милатовића, који је још 1970. означио те велике пројекте као „остваривање функције знаности и културе у модерном развоју Црне Горе”⁷.

⁷ „Нама су потребни дневни лист, телевизијски студио, научно друштво, национална историја књижевности, универзитет, енциклопедија итд.” Главни проблем и/или запреку томе В. Милатовић види у „дотираном бирократизму у Црној Гори”.

Успоредо с уобличавањем државе развија се и процес стварања црногорске нације. Попут многих нација на Балкану, и у Црној Гори нација није стварала државу, већ је држава конституирала нацију. Нација је, дакле, резултат једне планске и конструкцијске дјелатности државе. Та традиција која се веже за њемачки развој, рађа паралелизам, етнокултурне и етатистичке идеје нације. Традиције националитета имају подједнако и политичку и културну компоненту и у Француској и у Њемачкој. Али, у Француској су ове компоненте битно интегриране и ту је политичко јединство разумљено као конституционално, а културно јединство као експресија националитета. У њемачкој традицији, напротив, политички и етнокултурни аспекти националитета остали су у тензији и служили су као основе конкурентских концепција националитета (Подунавац, 1998). Тако је и идеја националне државе као дио модерности, са закашњењем долазила на дневни ред друштвеног живота. Будући је нација дијелила судбину државе, у периодима када је држава губила свој политички идентитет и процес конституирања нације је стагнирао. Неразмјерни ток и пријепор уобличавања државе створили су својеврсни дуализам у политичкој култури Црногораца који се осјећа и данас (Д. Вукчевић).

Након Алмондове и Вербине *Цивилне културе* национални идентитет сматра се једним од главних димензија политичке културе. Није мали број аутора који национални идентитет сматрају „сржи” политичке културе.

Стварање националног идентитета није чин него процес, а процес се несумњиво састоји од серије чинова, фрагмената. Недавне расправе о теорији национализма дале су значајан допринос увиду да се нације не могу објаснити само наслијеђем и/или национални идентитет социјализацијом итд. Од изнимног је значаја истраживање времена када су се у већини случајева стварале нације и национализам, и кад су се догодиле дубоке друштвене промјене и политичке реалности које су конструкцијама идентитета отварале пут. Добро је знано да ниједан идентитет па ни национални није стабилна и стална величина. Сваки је идентитет у сталном флукутирању и прелазима. Али, док говоримо о једној особи, једној нацији, једној култури, постоји упоришна точка њезиног идентитета. М. Бахтин је ту точку назвао „онтолошком минутом”. То је тренутак и простор сабирања када – и у свим разликама – осјећамо идентитет – било особни, национални, културни итд.

Готово код свих јужнословенских нација, па и црногорске, проблем се везује уз десиминацију нације (Derrida), то јест немогућност стварања стабилнога и јединственог идентитета. Између појединих националних идентитета и различитих видова јужнословенства и/или југословенства, у политици и култури дуго се одвијала стална и незавршена десиминација што је и помакнуло стварање националних држава на крај 20. стољећа, тј. у доба када је већ текао процес глобализације и интеграције у Еуропи, односно настанак транснационалне Еуропе.

Треће, ауторитарни тип политичке културе укоријењен је у црногорској политичкој култури с елементима органског идеала политичке заједнице и хармоничне сурадње цркве и државе као институција које покривају цијело друштво, уз патерналистичку политичку облигацију и особиту дивинизацију владара, ограничавање слободе на „унутарњу” итд.

Међутим, на јужнословенским просторима, ауторитаризам је осувремењена патријархалност. Ауторитарност је резултат, с једне стране, преношења образаца патријархалне културе у нови социјални оквир, али и „моралне недоследности и незрелости”, с друге стране. Те вриједности производе ауторитативну политичку културу која чини једну од главних запрека развоја модерне демократије, јер је она дисфункционална за развој политичке слободе и демократије у друштву. У посткомунистичком каосу „слагање” патријархалног антикомунизма и комунистичке тоталитарне психологије, дало је посебну димензију ауторитарности.

Саставни дио те оријентације јест „херојски кодекс”: хероизам, јунаштво, самопријегор, изгарање, жртвовање итд. Vera Erlich, утемељитељица модерне социјалне антропологије, назвала је ту вредносту, присутну и у Црној Гори, „херојски кодекс”. Од Цвијића, Ровинског, Геземана, Дворниковића, Томашића до Џацића, тај је тип или карактер називан различитим појмовима који имају, у основи, исто значење: *Hommo Heroicus*. Сви су они те вриједности везивали уз простор Динарида. Међутим, Ј. Жупанов упозорава, на темељу увида у процесе и ратове крајем 20. стољећа на простору бивше Југославије, „да је херојски кодекс једнако присутан и у нашим равничарским и приморским крајевима, као и у масиву Динарида. У мирнодопско вријеме тај је кодекс латентан (или се, након рата, трансформира у ауторитарност), али се у кризним временима опет активира.”

4. Либерална политичка култура и постмодерни видичи

Либерални концепт слободе и либерални концепт политичке културе полази од политичке једнакости, социјалне правде, владавине права, једнакости пред законом и особне слободе. Отуда се може рећи да је либерална политичка култура битно одређена наглашавањем једнакости, правде, правном државом и слободом појединаца (људских права). Све је то у функцији самоодређења појединаца, њихове приватности и аутономије (В. Вујчић).

Либерална политичка култура и идеја грађанства као тип и доминантна оријентација зачиње се у Црној Гори тек на крају наше приче. То је омогућила '89 у Еуропи (J-F. Soulet).

Кључно питање за разумијевање политичке културе сваког постсоцијалистичког друштва и државе јест настојање да се критички пропита и примјерено заснују категорије и појмови овога типа социјалне промјене, с једне стране, те да се на рационалан и поуздан начин рефлектирају почеци темељитих промјена друштвава источне Еуропе, према отвореном друштву, с друге стране.

Прво је питање што је то 1989. у Источној Еуропи. Како год социјалне промјене у источној Еуропи назвали: мирним (Ash), легалним и протутоталитарним (Michnik), конституционалним (Arato), баршунастим (Havel), револуцијама или револуцијама без револуционара (Offe), демократским (Dahrendorf) – а чини се да је понајбољи израз онај G. Acha *refolucija*, нешто између револуције и реформе, како то каже Вељко Рус – те револуције означавају расап и крај реалсоцијалистичких режима. За друштвене знаности оне су биле „црни петак” (K. von Weume) јер су оне затечене повијесним догађањима тек казале оно што се стварно догодило. Те се, дакле, револуције разликују од свих дотада знаних револуција, поготову оних класичних. Али, све те револуције имају једно битно обиљежје. Оне као своје темељно начело имају политичку слободу и демократско устројство; развој као слободу и поредак као слободу (A. Sen).

Међутим, код сваке је револуције одлучујуће „озбиљење њезина духа” (Griewank), то јест творба институција и односа новог поретка. Као што је познато, присутна су три обрасца творбе нових институција и заснивања нове политичке културе. Прво је погодбени или компромисни образац који почива на договорима и из њих произашлим погодбама или пактовима о устројству новог по-

ретка (нпр. у Пољској и Мађарској). Други се у литератури назива капитулацијски начин. Ријеч је томе да и капитулација старог режима (нпр. Чехословачка) и револуција (нпр. Румуњска) остављају за собом својеврсни вакуум, јер се стари режим сломио под притиском „одоздо”. И трећи, управљани, јест онај у којем је демократска преобразба отпочела а и наставила као „управљање одозго”. Овај модел био је карактеристичан за већину нових националних држава у којима су процеси преобразбе отпочели док су још биле саставни дио старих обично федералних држава (усп. Русија, Хрватска, Црна Гора итд. (М. Касаповић).

У процесу демократске преобразбе у Црној Гори могу се разликовати двије фазе: ограничена либерализација политичког живота док је Црна Гора била дио бивше југославенске федерације; и демократизација и почетак консолидације током процеса државног осамостаљења Црне Горе и конституционални плебисцит, односно референдум.

Што се тиче првога раздобља, за историју политичке културе, поред почетне демократизације и плурализације у бившој Југославији, битне су двије ретроградне тенденције: „културна револуција” и „антибирокаратска револуција”. „Културна је револуција” и/или „друштво удруженог рада” настала као идеолошки одговор владајуће елите на политичку кризу у земљи почетком седамдесетих година. Други ретроградни вал била је тоталитарна „антибирокаратска револуција” која је не само ништила крхке темеље демократије и правне државе, већ политику и политички живот практицирала као узурпацију, насиље и освајање.

У другом раздобљу, у процесу демократске трансформације у Црној Гори видљиве су двије подфазе. Прву је обухваћало раздобље „унутарњег осамостаљења” Црне Горе унутар бивше југославенске заједнице. Друга је обухваћала два истодобна политичка процеса. Демократска трансформација и заснивање политичке културе демократије у Црној Гори моделски је била најближа преобразби у Huntigton-овом смислу: почивала је на односу и сукобу традиционалиста и догмата, на једној, и модерниста и реформатора, на другој страни, у почетку унутар блока на власти, а касније у сукобу на плуралистичкој политичкој сцени. Та је оријентација релативно брзо резултирала обрисима демократске и модерне перспективе, насупротив традиционалистичким и ретроградним обрасцима политичке традиције и културе у Црној Гори.

Друго, револуције '89 и у Црној Гори и у цијелој источној Еуропи актуализирале су проблем политичке културе. На то је још 1988. године на Четрнаестом међународном конгресу за политичке знаности у Washington-у указао Gabriel Almond, утемељитељ политичке културе као знанствене дисциплине. Антиципирајући промјене у источној Еуропи, нагласио је да ће демократији непримјерена политичка култура у тим земљама бити главни проблем у њиховом кретању од либерализације до консолидације и демократије. Нешто слично, али овај пут након пада Берлинског зида, написао је R. Dahrendorf у *Разматрањима о револуцији у Еуропи*: За промјене политичког система довољно је шест мјесеци; за промјене економског система треба шест година; за изградњу цивилног друштва (цивилне и политичке културе демократије) треба најмање шездесет година. Јер, мијењање образаца политичке културе и изградња нових видика процес је дугог трајања. А особитост је тих процеса дугог трајања да они сами крче и обликују не само ритам, облике и домаћаје свог озбиљења, стварајући на тај начин не само нове институције и нове политичке односе, већ и нове политичке оријентације и нове обрасце политичке културе саме. Истраживања на узорку Србије, Црне Горе, Хрватске, као и она у Црној Гори, показују да је стално присутна ауторитарна оријентација у политичкој култури. Тај облик ауторитарности сукладан је по свим обиљежјима ауторитарности у другим еуропским земљама: што већа ауторитарност то већа искључивост према другима, већи исказ десних (националистичких) странака, већа религиозност, већа окренутост традицији и сл. Ријеч је о тзв. спознајној ауторитарности, значи облику вредновања и понашања преузетих процесом социјализације у традиционалној средини с доминантном парохијалном политичком културом, речено ријечима G. Almonda. Међутим, као да истраживања дају наду: и у Црној Гори и другдје, показују истраживања, млади и образовни људи показују знатно мању ауторитарност од старијих и мање образованих дијелова популације (И. Шибер).

Треће је питање оно о духу слободе и идеји грађанства, као темељним одредницама модернога доба и политичке културе слободе.

Оно смјера с ону страну политике сведене на моћ и с ону страну слободе разумљене као нужност. Оно као да се позива на Перикла који је говорио: „слобода то је наш укупни живот”. И даље: „Гдје се истини дају највеће награде ту ничу и најбољи грађани”.

Дух слободе могућ је само ако се избори опћа политичка слобода. Када говоримо о цивилном друштву, имамо у виду његове двије димензије: као теоријско-аналитичког појма и као нормативно-мобилизацијске снаге.

По својој традицији Црна Гора спада у земље гдје цивилно друштво није било развијено. Она је, од оних земаља које су хисторијски биле много више усмјераване ка држави него ка друштву. То је опћа ситуација на Балкану, коју обиљежава доминација колективизма над индивидуализмом, држава над поданицима. Друштво је било слабо и зависно, а та је зависност појачана и хисторијским искуством у 20. стољећу.

Оно што данас карактеризира процес развоја цивилног друштва и начела грађанства јест трагање за једним новим друштвеним уговором којим се осигуравају и штите темељне цивилне и грађанске слободе, а напосе јавне, политичке слободе и новим конституционалним рјешењима реформулирају постојеће и стварају нове демократске институције (С. Дармановић).

Ријеч је о кретању ка назначеном Бренкертовом концепту слободе који шири видике либералног схваћања слободе и либералне политичке културе, јер кроз примјену права на самоодређење претпоставља не само посједовање права и ресурса самоодређења него и посједовање особних когнитивних, афективних и евалуативних способности и оријентација за кориштење тих права и објективних ресурса слободе. Тај концепт слободе утемељен је у развијеној политичкој култури као способности појединца за властито реалистично самоодређење у реалним, али вриједносно посредованим социјалним контекстима и односима. Политичка култура 21. стољећа је политичка култура утемељена на високом знању, високим аспирацијама задовољавања свих видова потреба, и високим границама политичке слободе. У овом бурном времену и свијету препуном брига, као да се рађа луч те нове политичке слободе који позива у ново доба самоодређења, могућности, разноликости, универзалних људских права, права природе и мира у идеји транснационалне Еуропе.

Како су Црногорци знали рећи „за тај идеал ваља и умријети,; можда би данас могли рећи „тај еуропски идеал треба живјети”. Томе воде три мотива: Прво, темељне димензије политичке културе у Црној Гори као политичке културе дијалога, толеранције, сурадње итд. која смјера према модерним обрисима демократије и политич-

ке културе чије је начело слобода појединца. Друго, концепт отвореног друштва и поретка слободe коме је Црна Гора објективно и субјективно упућена. Треће, социјални супстрат младих и високообразованих људи који нису везани уз ауторитаризам и традиционализам, већ окренути ка новим границама људске слободe и среће. Сретно путовање, рекао би Е. Bloch.

ЛИТЕРАТУРА

Алмонд, Г. А.: Интелектуална повијест концепта цивилне културе, у: Алмонд.

Алмонд, Г. А.: Верба, С.: *Civilna kultura, Politička kultura*, Zagreb, 2000.

Almond, G. A., Verba, S.: *The Civic Culture Revisited*, Little Brown, Boston, 1980.

Андријашевић, Ж., Растодер, Ш.: *Историја Црне Горе од најстаријих времена до 2003*, Центар за иселенике, Подгорица, 2006.

Бибич, А., (ур.): *Kaj je politika*, Znanstveno in publicistično središće, Љубљана, 1997.

Berg-Schlosser, D., Schissler, J.: *Politische Kultur in Deutschland*, PVS, 1987.

Berlin, I.: *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, 1969.

Brenkert, G. G.: *Political Freedom*, Routledge, London, 1991.

Богишић, В.: *Изабрана дјела, I-IV*, ЦИД, Подгорица, 2004.

Cefaï, D., (ur.): *Cultures politiques*, PUF, Paris, 2001.

Црна Гора и Црногорци у „Новој Европи” (прир. Б. Ковачевић, М. Милић), Побједа, Подгорица, 2005.

Црна Гора, Црногорци, у: *Енциклопедија Југославије*, књ. 2 и 3, ЈЛЗ, Загреб, 1982.

Цвијић, Ј.: *Балканско полуострво*, Сабрана дела, књ. 2, Београд, 1987.

Dahl, R.: *O демокraciji*, Politička kultura, Zagreb, 2000.

Dahrendorf, R.: *Razmatranja o revoluciji i Europi*, Antibarbarus, Zagreb, 1992.

Дармановић, С., Бојовић, Р.: Невладин сектор Црне Горе – Прошлост, садашњост, изгледи за будућност, у: Д. Вујадиновић, *Између ауторитаризма и демократије*, ЦЕДЕТ, Београд, 2004.

Ћилас, М.: *Нова класа* (1957), Београд, 1990.

Ћилас, М.: *Његош: пјесник, владар, владика*, Београд-Љубљана, 1988.

Ђонових, Н.: *Рад и карактер Црногораца*, Геца Кон, Београд, 1935.

Ђукановић, Б. и др.: *Нација и држава (истраживање националне свијести и становишта о држави Црној Гори)*, Подгорица, ЦИД, СоЦЕН, 2001.

Ђурђевић, Б.: *О постанку црногорског народа*, Пракса, Титоград, 4/1981.

Erlich, V.: *Jugoslavenska porodica i transformaciji*, Libar, Zagreb, 1971.

Eatwell, R., (ur.): *European Political Cultures: Conflict of Convergence*, Routledge, London, 1997.

- Furet, F.: *Prošlost jedne iluzije, Oglad o komunističkoj ideji u XX stoljeću*, Politička kultura, Zagreb, 1997.
- Герц, К.: *Тумачење култура 1, 2*, XX век, Београд, 1998.
- Gray, J.: *Liberalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1999.
- Илић, В.: *Митологија и култура*, Свет књиге, Београд, 1988.
- Inglehart, R.: *Sacred and Secular*, Cambridge, 2004.
- Inkeles, A., Levinson, D. J.: National Character, u: *Handbook of Social Psychology*, Addison-Wesley, Cambridge, 1954.
- Јовановић, П., Марјановић, М.: *Политичка култура у Црној Гори*, ЦИД, СоЦЕН, Подгорица, 2002.
- Јовановић, С.: *Културни образац* (прир. Г. Божовић), Стубови културе, Београд, 2005.
- Južnič, S.: *Politična kultura*, Založba Obzorja, Maribor, 1989.
- Касаповић, М.: *Демократска транзиција и политичке странке*, Политичка мисао, Загреб, 1996.
- Kavanagh, D.: *Political Culture*, Macmillan, London, 1972.
- Кецмановић, Д.: *Национални карактер: Разм (j)ере злоупотребе*, Нова српска политичка мисао, Београд, 2005.
- Кнежевић, Р.: Политичка култура и демократија, у: *Међународне студије*, год. 6., бр. 1/2006., стр. 28-42.
- Кнежевић, Р.: Револуције '89: о чему је ријеч, у: *Зборник радова Правног факултета у Подгорици*, Подгорица, 2003.
- Константиновић, Р.: *Филозофија паланке*, Нолит, Београд, 1991.
- Kostrenčić, M.: Baltazar Vogošić, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, књ. 2, JLZ, Zagreb, 1982.
- Кордић, Р.: *Насиље свакидашњице*, Слово љубве, Београд, 1980.
- Kolenec, J.: *Politična kultura Slovencev*, Založba Karantanija, Ljubljana, 1992.
- Лалић, М.: *Свадба*, Вијести, Подгорица, 2005.
- Лалић, М.: *Лелејска гора*, Свјетлост, Сарајево, 1966.
- Lane, J. – E., Erson, S.: *Culture and Politics, A Comparative Approach*, Sec. ed., Ashgate, UK, USA, 2005.
- Lipset, S. M.: *Stoljeće demokracije*, Politička kultura, Zagreb, 2006.
- Лорд, А. Б.: *Певач прича 1,2*, XX век, Београд, 1990.
- Љубиша, С. М.: *Дјела*, ЦИД, Подгорица, 2001.
- Матић, М.: *О српском политичком обрасцу*, Службени лист, Београд, 2000.
- Миљанов, М.: *Дјела*, ЦИД, Подгорица, 1996.
- Milatović, V.: *Tokovi revolucije*, Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1975.
- Никчевић, В. Д.: *Књижевност Лукље и Превалитане*, ЦИД, Подгорица, 2006.
- Nisbet, R.: *Konzervativizam*, Politička kultura, Zagreb, 2003.
- Novosel, P.: *Politička kultura u SR Hrvatskoj*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1969.
- Patrick, G. M.: Political Culture, u: Sartori, G., (ur.): *Social Science Concepts: A Systematic Analysis*, Sage, London, 1984.

- Павићевић, Б.: *Историја Црне Горе. Саздање црногорске националне државе, 1796-1878*, књ. IV, том I-II, Подгорица, 2004.
- Пекић, Б.: *Разарање професије (Мита о писцу)*, у: Одабрана дела, књига 1, Београд, 1984.
- Пејовић, Ђ. Д.: *Друштвено-филозофски погледи у Црној Гори од почетка XIX до средине XX вијека*, ЦАНУ, Титоград, 1980.
- Петровић, П. I.: *Дјела*, ЦИД, Подгорица, 1999.
- Петровић, П. Његош: *Дјела*, ЦИД, Подгорица, 1996.
- Петровић, Н.: *Дјела*, ЦИД, Подгорица, 1997.
- Подунавац, М.: *Принцип грађанства и поредак политике*, Принцип, Факултет политичких наука, Београд, 1998.
- Подунавац, М.: *Политичка култура и политичке институције*, Радничка штампа, Београд, 1982.
- Поповић, С.: *Мемоари*, Цетиње-Подгорица, 1995.
- Руе, L. W.: Political Culture, у: *The Encyclopedia of Democracy*, III, Routledge, 1995.
- Рацковић, Н.: *Филозофска мисао у Црној Гори*, Библиотека „Ђ. Црнојевић”, Цетиње, 1994.
- Радоњић, Р.: *Политичка мисао у Црној Гори*, ЦИД, Подгорица, 2006.
- Ravlić, S.: *Suvremene političke ideologije*, Politička kultura, Zagreb, 2003.
- Rawls, J.: *Politički liberalizam*, Kružak, Zagreb, 2003.
- Renaut, A., (ur.): *Histoire de la philosophie politique, I-V*, Calmann-Levy, Paris, 1999.
- Renđić Miočević, I.: *Zlo velike jetre: Povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba*, Književni krug, Split, 1996.
- Rihtman-Augustin, D.: *Struktura tradicionalnog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984.
- Ротковић, Р.: *Велика завјера против Црне Горе*, Црногорска издања, Подгорица, 2001.
- Ровински, П. А.: *Етнологија Црне Горе I и II*, ЦИД, Подгорица, 1998.
- Ровински, П. А.: *Записи о Црној Гори*, ЦИД, Подгорица, 2001.
- Ровински, П. А.: *Студије о Црној Гори*, ЦИД, Подгорица, 2004.
- Руvaraц, И.: *Монтенегрина. Прилози историји Црне Горе*, друго издање, Земун, 1899.
- Rus, V., Toš, N.: *Vrednote Slovencev in Evropejcev*, Dokumenti SJM, Ljubljana, 2005.
- Sabine, G. H.: *A History of Political Theory*, Third ed., Holt, New York, Renhart i Wiston, 1962.
- Секулић, И.: *Његошу: књига дубоке оданости*, Српска књижевна задруга, Београд, 1951.
- Сен, А.: *Развој као слобода*, Ф. Вишњић, Београд, 2002.
- Soulet, J. – F.: *Histoire de l'Europe de l'Est; de la Seconde Guerre mondiale à nos jours*, A. Colin, Paris, 2006.

Становчић, В., (ур.): *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.

Стојановић, Т.: *Балкански светови: прва и последња Европа*, Equilibrium, Београд, 1997.

Šiber, I.: *Političko ropazaње*, Politička kultura, Zagreb, 2006.

Шуковић, М.: *Нововековна држава Црна Гора: стварање, развој, искушења*, Загреб, 2006.

Tenzer, N.: *La politique*, PUF, Paris, 1993.

Томашић, Д.: *Društveni razvitak Hrvata*, Hrvatska naklada, Zagreb, 1937.

Томовић, С.: *Морална традиција Црногораца*, ЦИД, Подгорица, 2006.

Tucker, R.: *Political Culture and Leadership in Soviet Russia: From Lenin to Gorbachev*, Wheatsheaf, Brighton, 1987.

Васовић, М., (ур.): *Фрагменти политичке културе*, ИДХ, Београд, 1998.

Влаховић, П. (ур.): *Традиционална народна култура у Црној Гори*, ЦАНУ, Подгорица, 2000.

Vovelle, M.: *Idéologies et mentalités*, F. Maspero, Paris, 1982.

Вујадиновић, Д. и др., (ур.), *Између ауторитаризма и демократије: Србија, Црна Гора, Хрватска, књига II: Цивилно друштво и политичка култура*, ЦЕ-ДЕТ, Београд, 2004.

Вукчевић, Д. К.: *Иза норми: Социолошки и правни есеји*, ЦИД, Подгорица, 2003.

Вукчевић, Д. К.: *Процес модернизације у Црној Гори, Међународне студије*, год. V., Загреб, бр. 3, 2005.

Вукосављевић, С.: *Организација динарских племена*, САНУ, Београд, 1957.

Вуковић, Г.: *Мемоари*, Цетиње-Титоград, 1985.

Whitefield, S., (ur.): *Political Culture and Post-Communism*, Palgrave, MacMillan, Oxford, 2005.

Vujčić, V.: *Politička kultura demokracije*, Panliber, Osijek. Zagreb-Split, 2001.

Welch, S.: *The Concept of Political Culture*, New York, 1993.

Županov, J.: *Poslije potopa*, Globus, Zagreb, 1995.

Radule KNEŽEVIĆ

THE POLITICAL CULTURE OF LIBERTY

A contribution to the typology of political culture in Montenegro

Summary

Today political culture belongs among the central concepts in political theory. This derives from the significance of political culture in political life and systems: it provides the power generating political principles and establishments. As scholarly discipline, political culture has been constituted as a critical knowledge in relation to historical reality and in relation to its own prehistory.

Political culture in Montenegro, in its trends and contemporaneity, has not to date been the object of systematic theoretical investigations, although there have been a series of studies and contributions concerning separate phenomena, as well as a quite large number of by now classic writings of this major and pressing concern. Research into the history and contemporaneity of political culture in Montenegro is particularly determined by the fact of Montenegrin political culture having been framed on the heritage of a literary and poetic interpretation of the world and not only or primarily with respect to political science or theory.

The general features and tendencies in political cultures are eloquently expressed in their typologies. The types of political culture are constructs for the revelation and understanding of given political culture patterns and dimensions. Historical and contemporary types of political culture are in evidence to a greater or lesser extent. This is why all political cultures are mixed political cultures, while typology can assist in the discernment of assemblages and dominant orientations. These types are interpenetrating and are integrated in political life, researchers endeavouring to separate them for the purpose of obtaining a more complete theoretical reflection.

Political culture as a dimension of the domain of political liberty came into being with the modern age. Hence, political freedom is often taken as criterion for the typology of political cultures. The criterion of political freedom as base for the creation of typology seems particularly appropriate, for it concerns itself with the role of the individual, political relationships, institutions, values and so on. Taking this approach as the basis for the typologisation of political culture in Montenegro, we should also bear in mind that freedom is the basic category of politics; and that in Montenegrin political history and social thinking, freedom is also the basic category through which the existence and essence of Montenegrin political and moral ideas are refracted.

From a critical analysis of these currents we have articulated four types of political culture and endeavour to underpin our demonstration with theoretical and empirical insights, historical development, the works of contemporaries, the literary tradition, which is romantic, conservative, radical and liberal version of political culture that also includes outlines of postmodernism. That liberal political culture appeared in its essential dimensions in Montenegro only at the end of the 20th century is a crucial characteristic of its political culture tradition. But this also leads to one further conclusion. In the last decades of its history, some of the basic principles of the political culture of democracy were developed: dialogue, tolerance, cooperativeness, peacefulness and so on, which enabled it to arrive at a constitutional plebiscite, or referendum, and thus opened up the horizons of modern democracy, political liberty and liberty for the individual.

